

УДК 398.33 : 551.509.316 (477.41/.42 – 191.2)

ЗАГАЛЬНА ТА РЕГІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОРОТКОТЕРМІНОВИХ МЕТЕОРОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ УКРАЇНЦІВ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ

Олександр ВАСЯНОВИЧ

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
НАН України, відділ етнографії

У статті йдеться про регіональну специфіку метеорологічних знань та уявлень українців Середнього Полісся. Зокрема, автор розглянув короткотермінові прикмети (прогнозування кількості опадів, зміну температури, напрямку вітру тощо упродовж найближчого часу) за небесними світилами, атмосферними явищами, поведінкою птахів, тварин, комах, рослин тощо. Основою праці послужили польові етнографічні матеріали, які дослідник зібрав упродовж 2000–2006 років на теренах Чернігівської, Київської, Житомирської та Рівенської областей.

Ключові слова: етнологія, Україна, Середнє Полісся, народна метеорологія, короткотермінові прикмети.

Народна метеорологія як невід’ємний елемент системи народних знань є сукупністю прикмет, пов’язаних із прогнозуванням погоди. Успішне проведення сільськогосподарських робіт поліщука, а відтак і його добробут залежали від природних, особливо від кліматичних умов.

Для Полісся, яке охоплює Північ України, властивий помірно-континентальний клімат з теплим і вологим літом та м’якою зимою. Поліщук, котрий займався вирощуванням зернових, льону, конопель, овочів та фруктів, а також розведенням худоби, зазнавав багатьох випробувань від примх природи. Усвідомлення того вимагало від місцевого автохтона уважно приглядатися до довкілля, виявляти причинно-наслідкові зв’язки між зміною певних атмосферних явищ, поведінкою тварин, станом рослин та подальшою зміною погоди. Все це згодом проходило тривалу перевірку й у разі успішного результату залучалося до практичного життєвого досвіду наших пращурів.

Певний інтерес до короткотермінових метеорологічних знань окремих історико-етнографічних регіонів України, зокрема й Полісся, виявили вже такі відомі українські етнографи та фольклористи, як Павло Чубинський, Михайло Максимович, Борис Грінченко та ін.¹ На початку ХХ ст. була опублікована перша

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и

і наразі що й досі єдина книга з народної метеорології України. Її автор, Віктор Василенко, поділив народні спостереження за погодними явищами на такі, що стосуються сонця, місяця, дощу, туману, роси, інею, снігу, морозу, вітру². Великий внесок в етнографічне вивчення Середнього Полісся зробив відомий український вчений Василь Кравченко³.

Новий етап у розвитку етнографічного дослідження розпочався у 20-х роках ХХ ст., коли співробітники Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Федора Вовка, Етнографічної комісії ВУАН, інших наукових осередків спрямували свою діяльність на створення широкої бази фольклорних та етнографічних матеріалів. Більшість із них нині зберігається у наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України⁴.

Пожвавлення в етнографічному вивченні Полісся помітне із 60-х років ХХ ст., після того, як на нараді з актуальних проблем славістики було поставлене завдання комплексного вивчення цього історико-етнографічного регіону. Протягом 70–80-х років співробітники Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР провели понад десять наукових експедицій, польові матеріали яких тепер зберігаються у Поліському архіві Інституту слов'янознавства РАН.

Своєрідним підсумком наукових пошуків українських та білоруських учених стала історико-етнографічна монографія “Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья”, де вміщена також характеристика народних метеорологічних знань поліщуків⁵. Народне прогнозування населення Полісся України досліджувала Оксана Федорів, котра у своїх розвідках поділила

исследования, собранные П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872. Т. I; Максимович М. А. Собрание сочинений. Киев, 1877. Т. II; Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов, 1895. Вып. 1.

² Василенко В. М. Метеорология и земледелие по украинским народным воззрениям с программой для собирания материалов. Полтава, 1908.

³ Кравченко В. Г. Этнографические материалы, собранные на Волыни и в соседних с ней губерниях // Труды Общества исследователей Волыни. Житомир, 1911. Т. 5. С. 88–148; Його ж. З побуту й обрядів північно-західної України // Збірник / Волинський науково-дослідний музей. Житомир, 1928; Його ж. Звичаї у селі Забрідді та по деяких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнографічні матеріали. Житомир, 1920.

⁴ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – НАФРФ ІМФЕ), ф. 1–5, спр. 405, 481–482; Ф. 1–7, спр. 715, 720–725.

⁵ Болтарович З. Е., Минько Л. П., Мороз Я. А., Федорив О. Р. Народные знания // Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. Минск, 1987. С. 184–232.

⁶ Федорів О. Із народної метеорології поліщуків // Жовтень. 1984. № 5. С. 99–104; Її ж. Народна метеорологія українців Полісся // Народна творчість та етнографія. 1984. № 6. С. 52–55; Ее же. Метеорологические наблюдения как компонент традиционной календарной обрядности // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1982–1983 гг. Черновцы, 1984. Ч. 1. С. 187–189.

народні прикмети на дві семантичні групи: прикмети, які дають змогу прогнозувати погоду на короткий час та на триваліший термін⁶.

У пропонованому дослідженні спробуємо визначити загальноетнічну та регіональну характеристики метеорологічних знань українців Середнього Полісся за польовими матеріалами, зібраними автором протягом останніх років, та відомостями, які зберігаються у наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Серед традиційних метеорологічних прикмет і спостережень можна виділити короткотермінові передбачення погоди – прогнозування кількості опадів, зміни температури, напрямку вітру тощо упродовж найближчого часу. Така орієнтація не заперечує можливості зіставлення народних неінструментальних метеорологічних передбачень із науковими прогнозами.

Найпоширенішими з прикмет є ті, що дають змогу прогнозувати погодні зміни протягом найближчого часу за особливостями сходу та заходу сонця, його кольору, за виглядом нічного неба, яскравістю зірок і місяця тощо.

За характером ранкової зорі поліщуки дізнавалися про погоду протягом дня. Особливо вони звертали увагу на колір сонця, неба навколо нього:

Дуже ярко сходить сонце – красне-красне, на непогоду⁷.

Хмурить сонце, хмурно йде. Так вроді, як ото туман, до це буде негода⁸.

Як сонце сходить ясно, то буде погода, а як зачумаджено, то буде дощ, хмари будуть⁹.

Сонце інколи швидко викочується, інколи ж впливає повільно над горизонтом, що давало підстави поліщукам стверджувати:

Як сонце зійди і поволі йде догори – погода (с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл.)¹⁰.

Прикличайте, що сонце раней схватилося, то на негоду, на дощ¹¹.

⁷ Зап. 25.09.2003 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від Кученко Ганни Тимофіївни, 1918 р. народж.

⁸ Зап. 1.07.2003 р. у с. Барвінках Малинського р-ну Житомирської обл. від Шпакович Ольги Петрівни, 1928 р. народж.

⁹ Зап. 1.10.2004 р. у с. Пилиповичах Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. від Балок Христини Онупріївни, 1913 р. народж.

¹⁰ НАФРФ ІМФЕ, ф. 15–3, спр. 214, арк. 55.

¹¹ Зап. 7.07.2004 р. у с. Нових Озерях Брусилівського р-ну Житомирської обл. від переселенки зі с. Любарки Народицького р-ну Житомирської обл. Климчук Любові Петрівни, 1927 р. народж.

Інколи відразу після сходу сонце ховається за хмарами – це майже завжди є для автохтонів провісником дощу: “Як сонечко встало, а хмари його міг (вмить. – *О. В.*) і закрили, то буде дощ”¹².

Про захід сонця та вечірню зорю також побутує багато метеорологічних прикмет. На території Полісся, як і в Європі загалом, явища погоди частіше переміщуються із заходу на схід, ніж навпаки, у зв’язку з чим вечірня зоря є більш показова, ніж ранкова. Поліщуки помічали, що дощі приносять здебільшого західні вітри; тому, щоб дізнатися про погоду на найближчі дні, пильнувати за заходом сонця:

Якщо сонце заходить і небо жовте таке, світло-жовте, значить буде завтра дощ. І воно точно так получається. Якщо сонце заходить і красне небо, то жара буде¹³.

Як сонце заходить і небо червоне, то тепло буде¹⁴.

Справді, червоний захід означає, що повітря чисте на заході і на завтра можна очікувати хорошу погоду. Якщо ж із заходу наближається циклон, то темні хмари відбивають тіні на більший простір, і вечірнє небо здається коричнево-жовтим. Якщо до того ж дме західний вітер, наступного дня чи через день треба очікувати дощу¹⁵. Інколи вечірню зорю поліщуки північних районів Житомирщини диференціювали, поділяючи її на південну та північну, яка не прогнозувала опадів, а лише визначала температуру погоди наступного дня. Такі прикмети загалом не суперечать науковим поясненням:

Як одцюда, з повдня, потяне, як сонце зайде, так чірвоно, так далеко, то буде тепло. А як у цю сторону тягне, по цей бок сонца, на повноч, то буде холодно¹⁶.

Жарева на сєвер – на холод, а жарєва на юг – на жару¹⁷.

Інша група народних прикмет побудована на спостереженнях за кольором сонця під час його заходу. Варто відразу зазначити, що вже видимість сонця в останні години перед заходом може свідчити про ясну погоду. За наявності вологого теплового повітря сонячний диск забарвлюється в яскраво-червоний колір, за наявності холодного сухого повітря він стає блідішим.

¹² Зап. 5.07.2003 р. у смт Пісківці Бородяньського р-ну Київської обл. від Панчик Павлини Іванівни, 1914 р. народж.

¹³ Зап. 14.08.2003 р. у с. Феневичах Іванківського р-ну Київської обл. від Костюченко Євдокії Аврамівни, 1915 р. народж., Шевченко Ольги Антонівни, 1938 р. народж.

¹⁴ Зап. 3.04.2004 р. у с. Старому Дорогині Народицького р-ну Житомирської обл. від Невмержицької Надії Адамівни, 1925 р. народж.

¹⁵ Булат В. Л. Оптические явления в природе. Москва, 1974. С. 90.

¹⁶ Зап. 2.04.2004 р. у с. Потаповичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гайдєнко Марії Карпівни, 1916 р. народж., Медведчук Марії Іванівни, 1938 р. народж.

¹⁷ Зап. 26.08.2003 р. у с. Хочиному Олевського р-ну Житомирської обл. від Шинкар Варвари Олександрівни, 1935 р. народж.

Як сонце сільно червоне, то буде жарко, сільно жарко, спека¹⁸.

Як сонце заходить чирвоно, то на мороз, а як літом, то на жару¹⁹.

Якщо під час заходу сонце ховається за хмарою, кажуть, що “сонце заходить за стєну”²⁰. Інколи воно заходить за хмару, а потім перед самим заходом виринає над горизонтом; тоді кажуть, що “воно оглядається”²¹, “бродить”²². Головна увага приділяється тому, чи сідає сонце за горизонт ясно, чи ховається воно за хмари. Всюди ясний захід вважається провісником гарної погоди наступного дня і навпаки:

Як заходить сонце, хоч і хмарно, а над низом небо ясне, це вже буде на жарку погоду²³.

Як заходить сонце да таке тьманеньке, якбі замаружене, то на дощ²⁴.

Якщо сонце сіло за хмару і вийшло на обрії, тоді дощу не буде²⁵.

В окремих населених пунктах досить часто поліщуки робили певні уточнення погодних прикмет, щоби забезпечити більшу надійність свого прогнозу. “Заходить сонце за три хмари, значить, на третій день буде дощ, а як за двє хмари, то буде негода, а як одна хмара, до буде погода”²⁶. У с. Мелєнях Коростєнського району Житомирської області констатували, що “як сонце заходить за хмару – завтра

¹⁸ Зап. 29.07.2003 р. у с. Новому Заліссі Бородянского р-ну Київської обл. від переселєнцїв зі с. Залісся Чорнобильського р-ну Київської обл. Романєнко Ольги Василівни, 1941 р. народж., Потапенко Надії Петрівни, 1922 р. народж.

¹⁹ Зап. 2.10.2003 р. у с. Пашківці Макарівського р-ну Київської обл. від Лебєдинець Надії Яківни, 1928 р. народж.

²⁰ Зап. 9.09.2003 р. у с. Княжичах Броварського р-ну Київської обл. від Корчаги Євдокії Микитівни, 1918 р. народж.

²¹ Зап. 20.06.2004 р. у с. Старосільцях Коростишівського р-ну Житомирської обл. від Барановської Віри Василівни, 1912 р. народж.; 10.10.2004 р. у с. Бистричах Берєзнівського р-ну Рівєнської обл. від Столярчук Домки Йовівни, 1926 р. народж.

²² Зап. 1.10.2003 р. у с. Романівці Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. від Сошук Ольги Калістратівни, 1926 р. народж.

²³ Зап. 15.08.2003 р. у с. Жукині Вишгородського р-ну Київської обл. від Гриценко Лукєри Йосипівни, 1927 р. народж.

²⁴ Зап. 10.10.2004 р. у с. Бистричах Берєзнівського р-ну Рівєнської обл. від Столярчук Домки Йовівни, 1926 р. народж.

²⁵ Зап. 25.09.2003 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від Кучєнко Ганни Тимофіївни, 1918 р. народж.

²⁶ Зап. 5.06.2004 р. у с. Вишевичах Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Сташєнко Ольги Максимівни, 1923 р. народж.

буде дощ”, а в с. Бехах цього ж району уточнювали: “Як сонце заходить в сиву хмару, буде дощ, а як в чорну – погода”²⁷. Подібні прикмети характерні для українців інших історико-етнографічних регіонів²⁸.

Такі незрозумілі поліщукам у минулому явища природи, як хрести, стовпи, вінці та круги навколо сонця і місяця (“гало”) були провісниками близької зміни погоди. Наші предки хоч і не могли докладно пояснити зазначені явища, проте зауважували, що з їхньою появою відбуваються певні погодні зміни.

Як місяць невеселий сходить, хмурно, до на дощ²⁹.

Як місяць опутаний – кругом таке коло, то буде дощ³⁰.

Як місяць похмуриться, обшурпається, то така погода може тягнутися цілу чверть³¹.

Як місяць обдунеться, то погода буде мінятися³².

Як місяць повний да огородяни жовтим, то теж не негоду воно³³.

Як повний місяць буде апавитий хмараю, дугий – очікують дощ³⁴.

Не лише українці, але й англійці вважали, що “вінець” навколо сонця передбачає незабаром бурю чи вітер із дощем або снігом³⁵. Для точніших прогнозів поліщуки уточнювали величину кола:

²⁷ НАФРФ ІМФЕ, ф. 15–3, спр. 214, арк. 55.

²⁸ Сявак С. І. Традиційні народні знання // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1987. С. 265; Болтарович З. Є., Скрипник Г. А. Традиційні народні знання: історія та розвиток // Поділля: Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1994. С. 345; Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии // Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета. Харьков, 1898. Т. 1. С. 542, 797, 907, 935; Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 4 // Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1904. Т. VII. С. 6; Франко І. Людові вірування на Підгір'ю // Етнографічний збірник. Львів, 1898. Т. V. С. 41.

²⁹ Зап. 12.08.2006 р. у с. Великій Любаші Костопільського р-ну Рівенської обл. від Шворобей Параски Семенівни, 1919 р. народж.

³⁰ Зап. 19.06.2004 р. у с. Івановичах Червоноармійського р-ну Житомирської обл. від Голомахи Марії Олександрівни, 1932 р. народж.

³¹ Зап. 1.10.2004 р. у с. Пилиповичах Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. від Бондарчук Віри Тодосіївни, 1921 р. народж.

³² Зап. 7.07.2004 р. у с. Нових Озерянах Брусилівського р-ну Житомирської обл. від переселенки зі с. Любарки Народицького р-ну Житомирської обл. Куровської Марії Кирилівни, 1926 р. народж.

³³ Зап. 9.10.2004 р. у с. Немовичах Сарненського р-ну Рівенської обл. від Мички Олександри Михайлівни, 1926 р. народж.

³⁴ Зап. 8.07.2004 р. у с. Великого Карашина Макарівського р-ну Київської обл. від Аксьоненко Євдокії Яківни, 1920 р. народж., Євченко Соні Федотівни, 1925 р. народж.

³⁵ Ермолов А. Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах. Санкт-Петербург, 1905. Т. IV: Народное погодоведение. С. 234.

Якщо кругом місяця велике коло, довше очікуйте дощу, а як менше коло – бистріше дощ піде³⁶.

Кругом місяця велике кільце, значить, через два дні буде дощ, якщо близько кільце кругом місяця, то буде через день дощ³⁷.

Синоптики підтверджують, що “гало” утворюється на небі тоді, коли сонце або місяць закривають напівпрозорі перисто-шаруваті чи перисто-купчасті хмари. Ці хмари на висоті 6–8 км складаються з найдрібніших кришталіків льоду. Проходячи крізь такі кришталіки, промінь світла заломлюється і водночас розкладається на свої складові частини, забарвлюючи світле кільце навколо сонця в райдужні тони³⁸.

Стійку суху без опадів погоду передбачають і світлі стовпи, які з’являються після заходу сонця у тому місці, де воно зайшло.

Як заходить сонце, да так стовпом, до це на вітер³⁹.

Часом стоїть стовпчик од сонця вгору, то буде вже дуже жарко⁴⁰.

Коли зимою сходить сонце і над ним стоїть по сторчовій лінії червоний стовп, то це ознака тому, що буде здоровий мороз вдальнійшому (с. Вишняки Боролянського р-ну Київської обл.)⁴¹.

Сонячні стовпи – оптичні явища, які виникають за певної форми льодових кришталіків, до того ж, вони спостерігаються переважно при низькому перебуванні сонця над обрієм. Сонячні стовпи – досить часте явище під час великих морозів. Вони стоять нижче або вище від сонячного диска. Це головне свідчення антициклону, для якого характерна стійка суха погода⁴².

Захмарне сяйво – явище у вигляді пучка окремого світлового променя або смуг, що виходять із-за хмар, які закривають собою Сонце, також потрапляло в поле зору метеорологічних передбачень поліщуків.

³⁶ Зап. 25.09.2003 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від Кученко Ганни Тимофіївни, 1918 р. народж.

³⁷ Зап. 10.10.2004 р. у с. Бистричах Березнівського р-ну Рівенської обл. від Кравчука Володимира Васильовича, 1930 р. народж.

³⁸ *Волеваха М. М.* Атмосферні явища і прикмети погоди. Київ, 1958. С. 11.

³⁹ Зап. 3.10.2004 р. у с. Даничеві Корецького р-ну Рівенської обл. від Онищук Любові Іванівни, 1923 р. народж.

⁴⁰ Зап. 3.04.2004 р. у с. Старому Дорогині Народицького р-ну Житомирської обл. від Лаворчук Надії Іванівни, 1920 р. народж.

⁴¹ НАФРФ ІМФЕ, ф. 1–5, спр. 482, арк. 25.

⁴² *Астапенко П. Д.* Вопросы о погоде. Ленинград, 1986. С. 130–131.

Якщо сонце пускає коси, значить, буде вітер⁴³.

Як сонце коси пускає, то буває, що на дощ⁴⁴.

Сонце як заходить пасами – буде тоді плоха погода (с. Дивин Брусилівського р-ну Житомирської обл.)⁴⁵.

Як сонце пускає такі коси од себе, побольше, як воно зийде, з повдня, то вже прикмета добра – буде дощ, вйетер (с. Білокоровичі Олевського р-ну Житомирської обл.)⁴⁶.

Проходячи через просвіти між хмарами, проміння Сонця освітлює водяні краплинки, які зависли в повітрі, і дає пучок світлих смуг. Захмарне сяйво видно тільки завдяки згущенню у повітрі великої кількості водяних крапель, у зв'язку з чим це явище і віщує негоду⁴⁷.

За великою кількістю прикмет українці Полісся прагнуть встановити взаємний зв'язок між Місяцем і погодою. Місяць відіграє особливу роль у віруваннях українців, зокрема й аграрних: за ним слідкують під час висаджування та висівання городніх культур тощо. Притому найбільше уваги відводиться умовам “народження” Місяця; з його появою очікують перемену погоди. Місяць викликає на землі коливання рівня води в океанах, впливає на тиск повітря на земну поверхню. Саме тому народні прикмети приписують Місяцеві певний вплив на явища погоди⁴⁸. Поліщуки очікували дощів у перші три дні після його появи:

Як молодик родився і водою обмився (йшов дощ), то доще надовго, як же молодик об'явився без дощу, то довго буде сухо⁴⁹.

Як на старому Місяці дощ іде, то молодому передає. Молодий покупається у доще⁵⁰.

Спостерігаючи за місяцем, особливо за його першою фазою, поліщуки прогнозують погоду не лише на найближчий час, а й на весь наступний місяць. Для того вони спостерігають за виглядом місячного серпа. Українці Полісся

⁴³ Зап. 2.08.2003 р. у с. Білогородці Києво-Святошинського р-ну Київської обл. від Федоренко Галини Петрівни, 1926 р. народж.

⁴⁴ Зап. 31.07.2003 р. у с. Плесецькому Васильківського р-ну Київської обл. від переселенки зі с. Варович Поліського р-ну Київської обл. Андросенко Тетяни Харитонівни, 1930 р. народж.

⁴⁵ НАФРФ ІМФЕ, ф. 1–5, спр. 482, арк. 48.

⁴⁶ Там само. Спр. 403/1, арк. 43.

⁴⁷ *Жарков С. М.* Народні прикмети і завбачення погоди. Київ, 1956. С. 77–78.

⁴⁸ *Жарков С.* Народні та наукові приміти про погоду. Харків, 1929. С. 18–19.

⁴⁹ Зап. 7.12.2002 р. у с. Меленях Коростенського р-ну Житомирської обл. від Васянович Ганни Андріївни, 1926 р. народж., Васяновича Михайла Степановича, 1928 р. народж.

⁵⁰ Зап. 12.08.2006 р. у с. Великій Любаші Костопільського р-ну Рівенської обл. від Шигаї Віри Андріївни, 1941 р. народж.

часто поетично підходять до пояснення передбачень погоди за Місяцем, використовуючи звороти, які допомагали краще запам'ятати прогноз, причому однакове розташування Місяця (ріжками догори чи донизу) трактується по-різному. Подекуди ріжки, підняті вгору, слугують передбаченню дощової погоди протягом місяця:

Як молодик зийде і рогі доверху, до мокро буде, до треба подтикать сподниці. Як донизу – сухо⁵¹.

Як зийшов молодік і цей кончік як-бі догорі, шо можна ведро з водою повесить, то цели месец буде дощ⁵².

Інколи ж навпаки Місяць з ріжками догори слугує прогнозуванню сухої погоди:

Якшо на молодик повісиш відро (якщо рогом догори), значить, дощу не буде. Якшо він отак став (рогом донизу), відро повісиш, а відро упало – дощ⁵³.

Роги молодика вниз – поли вгору⁵⁴.

Як молодий місяць ріжками донизу, то нап'ються кури води⁵⁵.

Як місяць показав роги догори, калоши можна опускати, а як опустив донизу, то треба калоши піднимати⁵⁶.

Подібні пояснення побутують і в інших народів. Так, моряки Архангельської губернії, спостерігаючи за Місяцем, прагнули дізнатися про свій вихід у море: “Луна лежить – помор стоить, луна стоить – помор лежить”⁵⁷.

Місце та час появи молодика також є предметом спостережень задля метеорологічних передбачень:

⁵¹ Зап. 1.07.2003 р. у с. Барвінках Малинського р-ну Житомирської обл. від Шпакович Марини Костянтинівни, 1925 р. народж.

⁵² Зап. 4.04.2004 р. у с. Левковичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковської Олександри Григорівни, 1921 р. народж.

⁵³ Зап. 2.10.2003 р. у с. Пашківці Макарівського р-ну Київської обл. від Лебединець Надії Яківни, 1928 р. народж.

⁵⁴ Зап. 9.07.2004 р. у с. Забрідді Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Радзівського Станіслава Войцеховича, 1917 р. народж.

⁵⁵ Зап. 29.07.2003 р. у с. Небраті Бородянського р-ну Київської обл. від Голобородько Валентини Сергіївни, 1939 р. народж.

⁵⁶ Зап. 1.10.2003 р. у с. Романівці Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. від Сошук Ольги Калістратівни, 1926 р. народж.

⁵⁷ Ермолов А. Народная сельскохозяйственная мудрость... С. 284.

Як молодик сходить між сходом і заходом сонця, то усей мнєсец буде тепло⁵⁸.

Як місяць вийшов, а сонце ще не сіло, то назавтра буде погода. Як сонце вже зийшло, а місяць ще не зайшов, то може завтра буде якась пириміна погоди (с. Дворець Житомирського р-ну Житомирської обл.)⁵⁹.

На території Полісся багато прикмет складено на основі спостережень за виглядом зоряного неба і за самими зорями:

Літом, коли зірко, то погода буде, значить. А розходяться зорі (то там зірко, то там), то вже на негоду⁶⁰.

Зорно на небі – буде мороз. Це найбільш же взіму зорно⁶¹.

Місцеві жителі помічали і те, що зоряне небо можна частіше спостерігати взимку, адже саме тоді вони мали можливість спостерігати за нічним небом, бо взимку раніше темніє. Поліщуки самі пояснюють: зорі можна побачити лише тоді, якщо на ньому немає хмар, тобто складаються сприятливі для гарної погоди умови. Зовсім інші атмосферні умови складаються тоді, якщо зорі мерехтять: “Як мігають зорочки, до буде перемена погоди”⁶². Метеорологи пояснюють такі погодні умови неоднорідністю атмосфери, присутністю водяної пари, яка по-різному вбирає проміння різних кольорів, а також наявністю сильного вітру, що супроводжує несприятливу погоду⁶³. Тобто зорі починають мерехтіти під час наближення циклону за два-три дні напередодні дощу. Він ще далеко, хмар наразі не видно, але вологість у повітрі вже відчутна за мерехтінням зірок.

У поліщуків побутують досить численні народні прикмети за хмарами, щоправда у них ідеться здебільшого про хмарність загалом. Водночас прикмети, пов’язані з певними видами хмар, не дуже надійні, бо народна термінологія щодо них надто нечітка, а тому не можна бути впевненим стосовно того, про який саме вид хмар насправді йдеться:

Як хмари баранчасті, наче овечки, то дощу не буде⁶⁴.

⁵⁸ Зап. 7.12.2002 р. у с. Меленях Коростенського р-ну Житомирської обл. від Васянович Ганни Андріївни, 1926 р. народж., Васяновича Михайла Степановича, 1928 р. народж.

⁵⁹ НАФРФ ІМФЕ, ф. 16, спр. 77, арк. 6.

⁶⁰ Зап. 5.07.2003 р. у смт Пісківці Бородянського р-ну Київської обл. від Панчик Павлини Іванівни, 1914 р. народж.

⁶¹ Зап. 3.04.2004 р. у с. Старому Дорогині Народицького р-н Житомирської обл. від Хлоп’янець Надії Максимівни, 1931 р. народж.

⁶² Зап. 2.07.2003 р. у с. Йосипівці Малинського р-ну Житомирської обл. від Марчук Єви Костянтинівни, 1926 р. народж.

⁶³ Жарков С. М. Народні прикмети і завбачення погоди. С. 86.

⁶⁴ Зап. 25.09.2003 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від Кученко Ганни Тимофіївни, 1918 р. народж.

Якщо касати хмари на небі, значить, буде дощ⁶⁵.

Як сіва хмара мешаєтца з чорною, то градова хмара, град буде⁶⁶.

Як на небі хмари такі продовжасти, значить, це через днів два буде дощ⁶⁷.

Хмари низько падають, значить, буде дощ, а як високо піднімуться, то не буде дощу⁶⁸.

Як сіня страшна хмара, а потом такі як ото клубки, туча така видно, шо з чимсь іде і шумить, колотить, то або град буде, або буря. А як звичайна хмара виходить, не вельмо така чорна, страшна йде, то знайте, шо гроза буде⁶⁹.

Над головою низько плывуть важкі густі хмари, які сунуть цілою стіною, закриваючи небо. Згущаючись, хмари стають темнішими: краплі в них збільшуються і зливаються. Після того, як краплі досягають певних розмірів, вони падають від ваги вниз на землю⁷⁰.

Передбачаючи погоду за хмарами, поліщуки поєднують прогнозування також за двома показниками одночасно – за хмарами та вітром: “Як хмари протів ветру ідуть, то дощ буде”⁷¹. Рух хмар, особливо високих, свідчить про переміщення повітря у вищих шарах і вказує на неспокійний стан атмосфери в цих шарах, що передує зазвичай поганій погоді. Важливе значення має напрям переміщень верхніх хмар, особливо щодо напрямку вітру в нижніх шарах атмосфери⁷².

На території Полісся досить часто кожен напрям вітру пов’язується з певною погодою. Однак відповідно до місцевих природно-кліматичних умов (тут переважають мінливі вітри) важко встановити незаперечну залежність погоди від напрямку вітрів, можна говорити лише про її характер. У зв’язку з цим ознак, які засвідчують залежність погоди від напрямку вітру, є мало. Найчастіше поліщуки зазначають, що сильні вітри західних напрямів приносять тривалу

⁶⁵ Зап. 8.07.2004 р. у с. Великому Карашині Макарівського р-ну Київської обл. від Аксьоненко Євдокії Яківни, 1920 р. народж., Євченко Соні Федотівни, 1925 р. народж.

⁶⁶ Зап. 3.04.2004 р. у с. Старому Дорогині Народицького р-ну Житомирської обл. від Невмержицької Надії Адамівни, 1925 р. народж.

⁶⁷ Зап. 7.07.2004 р. у с. Осівцях Брусилівського р-ну Житомирської обл. від Чередніченко Ганни Сергіївни, 1936 р. народж.

⁶⁸ Зап. 18.06.2004 р. у с. Заньках Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Барвінської Олександри Вікторівни, 1928 р. народж.

⁶⁹ Зап. 3.10.2004 р. у с. Даничеві Корецького р-ну Рівенської обл. від Онищук Любові Іванівни, 1923 р. народж.

⁷⁰ Демидова А. Приметы и предсказание погоды. Москва; Ленинград, 1930. С. 14.

⁷¹ Зап. 7.12.2002 р. у с. Меленях Коростенського р-ну Житомирської обл. від Васянович Ганни Андріївни, 1926 р. народж., Васяновича Михайла Степановича, 1928 р. народж.

⁷² Жарков С. М. Народні прикмети і завбачення погоди. С. 119.

негоду, а північні та північно-східні – суху та холодну погоду: “Холод приходить з холодної сторони, дощ більше з південної сторони”⁷³. Для означення напрямку вітру поліщуки зазначають назви населених пунктів:

Як хмара з Грімова (із заходу. – *О. В.*), то точно буде дощ⁷⁴.

На Покрову як буде вітер з Бишева (з півдня. – *О. В.*), то буде тепла зима⁷⁵.

Дощі найчастіше приходять із західної сторони, холод з Межиріч приходить⁷⁶.

Інколи такі прикмети знаходять вияв у приказках, які сприяють кращому запам’ятовуванню прогнозів: “Все ветер з Кураша, то вілезе і душа”⁷⁷. Подібні зразки усної народної творчості побутували і на теренах Лівобережного Полісся: “Як пашов мароз із Шеставіци, дак адевай рукавіци”⁷⁸.

Паралельно з напрямом вітру поліщуки спостерігають за його силою: “Як ветер великий, значить, дощу нажене або снегу”⁷⁹. Під час циклону вітри, звичайно, сильніші, ніж під час антициклону. Тому наближення циклону позначається на посиленні вітру, що слугує однією з ознак погіршення погоди⁸⁰.

Крім прогнозування дощу, поліщуки прагнуть передбачити його тривалість. Майже скрізь у досліджуваному історико-етнографічному районі вони зазначають: якщо дощ починається уранці, то буде нетривалий, а якщо опівдні, то йтиме кілька днів. Те саме засвідчують численні приказки:

Дощ уранці так, як бабиніє танци, а як дощ з півдня – робі, деду, куреня⁸¹.

Як дощ пошов ранку, бері світку-дранку, а як пошов в об’єд, то прамо до дому едь⁸².

⁷³ Зап. 2.04.2004 р. у с. Потаповичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кравчук Усті Терешківни, 1913 р. народж.

⁷⁴ Зап. 3.04.2004 р. у с. Старому Дорогині Народицького р-ну Житомирської обл. від Хлоп’янець Надії Максимівни, 1931 р. народж.

⁷⁵ Зап. 2.10.2003 р. у с. Пашківці Макарівського р-ну Київської обл. від Лебединець Надії Яківни, 1928 р. народж.

⁷⁶ Зап. 3.10.2004 р. у с. Даничеві Корецького р-ну Рівенської обл. від Мусійчук Марії Ничипорівни, 1922 р. народж.

⁷⁷ Зап. 9.10.2004 р. у с. Ремчицях Сарненського р-ну Рівенської обл. від Сілки Катерини Данилівни, 1918 р. народж.

⁷⁸ Зап. 20.09.2003 р. у с. Красному Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Ананко Ганни Симонівни, 1929 р. народж.

⁷⁹ Зап. 2.04.2004 р. у с. Потаповичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гаврилова Володимира Івановича, 1925 р. народж.

⁸⁰ Гальцов А. П. Наука о погоде и народные приметы. Москва, 1958. С. 28.

⁸¹ Зап. 26.08.2003 р. у с. Хочиному Олевського р-ну Житомирської обл. від Шинкар Варвари Олександрівни, 1935 р. народж.

⁸² Зап. 4.04.2004 р. у с. Левковичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковської Марії Яківни, 1921 р. народж.

Як дощ уранці, то надєвай дранци, а як з повдня, то буде трі дня⁸³.

Ранні гості до обіда – дощ зранку довго не йде. Як дощ в обід починається, то він буде ночувать. Пізні гості не виженеш⁸⁴.

Дощ полудневий буває трохдневий⁸⁵.

На тривалість та інтенсивність дощу впливає також те, які краплі падають на землю. Не завжди великі краплі дають великий дощ: “Як великіє краплі, то буде менши дощ, а як малиє краплі, то буде больши дощ”⁸⁶. Спокійний дощ з малими краплями, як вважають поліщуки, є корисніший для господарювання, ніж нетривалий дощ-злива. Особливого значення надавалося сліпому дощу, який падає тоді, коли світить сонце. На теренах Середнього Полісся його називають по-різному: переважно “свинячим” (Рівенська, Житомирська обл., Бородянський, Поліський, Іванківський р-ни Київської обл.) та “курячим” (Макарівський р-н Київської, окремі населені пункти Дубровицького, Сарненського р-нів Рівенської, Новоград-Волинського, Ємільчинського, Червоноармійського, Радомишльського, Малинського р-нів Житомирської обл.), інколи “циганським” (Народицький р-н Житомирської, Чорнобильський р-н Київської обл.), “дитячим” (с. Романівка Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.), “жаб’ячим” (с. Велика Любаша Костопільського р-ну Рівенської обл.). У селах Ємільчинського та Червоноармійського районів Житомирської, Березнівського та Корецького районів Рівенської областей про такий дощ кажуть, що це “відьма масло колотить”.

Скрізь на території Полісся розповсюджені прикмети, за якими українці спостерігають за бульбашками в калюжі під час дощу:

Як дощ іде і бульки скачуть, то буде до вечора йти⁸⁷.

Як бульби стоять у воді, то буде довго дощ іти⁸⁸.

⁸³ Зап. 25.09.2003 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від переселенця зі с. Товстого Лісу Чорнобильського р-ну Київської обл. Глюзи Олексія Івановича, 1926 р. народж.

⁸⁴ Зап. 2.10.2004 р. у с. Сторожеві Корецького р-ну Рівенської обл. від Третячук Марії Трохимівни, 1931 р. народж.

⁸⁵ Зап. 12.08.2006 р. у с. Великій Любаші Костопільського р-ну Рівенської обл. від Шигай Віри Андріївни, 1941 р. народж.

⁸⁶ Зап. 10.10.2004 р. у с. Бистричах Березнівського р-ну Рівенської обл. від Столярчук Домки Йовівни, 1926 р. народж.

⁸⁷ Зап. 19.06.2004 р. у с. Андріївці Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Винниченко Віри Дмитрівни, 1926 р. народж.

⁸⁸ Зап. 1.10.2004 р. у с. Пилиповичах Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. від Балюк Христини Онупрїївни, 1913 р. народж.

Сила поверхневого натягу зростає зі збільшенням насиченості повітря водяною парою. Повітря більше насичене вологою у циклоні під час затяжних дощів, що могло слугувати появі зазначеної прикмети⁸⁹.

У холодні, ясні, до того ж безвітряні ночі повітря охолоджується, і водяна пара перетворюється на воду або на лід, тобто утворюється туман і на поверхню землі падає роса або іній. Отже, для утворення роси потрібні ознаки доброї погоди, зокрема такі, як ясна, тиха, спокійна погода. Відсутність же роси віщує опади. Майже скрізь на території Полісся існують прикмети погоди за рососою. Вони співзвучні між собою не лише серед українців Полісся, а й інших історико-етнографічних регіонів України⁹⁰.

Як нема роси, то треба, щоб дощ пошов, а як держиться роса, то не буде дощу⁹¹.

Як вранці роси нема, значить, роса буде вдень – буде дощ⁹².

Однак відсутність роси не завжди є провісником дощу. Якщо роса випадає вранці після тривалої засухи, під час якої роси взагалі не було, то це означає, що вологість повітря зростає, і засуха припиняється⁹³.

Якщо роса – це конденсація водяної пари з повітря на охолодженій поверхні ґрунту, рослинного покриву та інших земних тіл, то туман є конденсацією водяної пари в самому повітрі, звичайно, у приземному його шарі. Тому туман утворюється за тих самих умов, що й роса. Прикмети, подібні в усіх народів, стосуються насамперед того, як поводить ся туман: піднімається угору чи опускається донизу.

Як туман утрочком піднімаєтца угору – погода, а як осідає – на негодь⁹⁴.

Еслі туман сядає, то буде дощ, а еслі вверх іде, то буде погода⁹⁵.

Головними ознаками, які свідчать про наближення циклону, що несе опади, метеорологи вважають зниження атмосферного тиску і збільшення вологості повітря. Відповідні зміни можна простежити і в довкіллі. Насичене вологою

⁸⁹ Гальцов А. П. Наука о погоде... С. 38.

⁹⁰ Болтарович З. Є., Скрипник Г. А. Традиційні народні знання... С. 345; Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 4. С. 6; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т. I. С. 26.

⁹¹ Зап. 5.07.2003 р. у смт Пісківці Бородянського р-ну Київської обл. від Панчик Павлини Іванівни, 1914 р. народж.

⁹² Зап. 8.10.2004 р. у с. Удрицьку Дубровицького р-ну Рівенської обл. від Сисуна Олексія Іларіоновича, 1923 р. народж.

⁹³ Демидова А. Приметы и предсказание погоды. С. 26.

⁹⁴ Зап. 26.08.2003 р. у с. Хочиному Олевського р-ну Житомирської обл. від Шинкар Варвари Олександрівни, 1935 р. народж.

⁹⁵ Зап. 31.07.2003 р. у с. Плесецькому Васильківського р-ну Київської обл. від переселенки зі с. Варович Поліського р-ну Київської обл. Фещенко Марії Євстратіївни, 1921 р. народж.

повітря, очищене від пилу, стає прозорішим, а віддалені звуки чути в ньому чіткіше. Жителі населених пунктів, наближених до залізниці, помітили, що напередодні дощу чи відлиги краще чути шум потяга:

Поїзда добре чутно, то погода зміниться, на дощ буде⁹⁶.

Як поїзд їде, а його далеко чутно, значить, на відлигу. Бо в мороз його не почуєш⁹⁷.

На підвищення вологості реагують і гігроскопічні предмети, які мають властивість вбирати в себе вологу, змінювати свої розміри, форму, свій стан загалом. Всюди на теренах Полісся інформатори зазначали те, що напередодні дощу влітку або напередодні відлиги взимку сіль стає вологою: “Як соль одсирває, то погода буде сира”⁹⁸. Подекуди відмічають гігроскопічність інших предметів: гречаної соломи (с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.), тютюну (с. Пашківка Макарівського р-ну Київської обл.; с. Забріддя Черняхівського р-ну Житомирської обл.). У смт Пісківці Бородянського району, що на Київщині, вважають, що напередодні дощу гречка та просо краще вимолочуються.

Зміну погоди українські поліщуки прогнозують і по тому, як горить вогонь у печі та як виходить дим із хатніх димарів:

Як дим качає на ніз – на негодь, а у стовп став – на погоду⁹⁹.

Дим як іде з коми́на да наче котіть па зямле, то на длігу, на тяпло¹⁰⁰.

Дим з коми́на іде вгору, так гарно іде, то це на гарну погоду, а як так лягає, розстилається – це буде негода¹⁰¹.

Треба завважити і те, що на поведінку диму впливає не лише волога. Дим піднімається вертикально вгору за теплої, ясної години загалом, коли атмосфера більш-менш однорідна, тому згаданий напрямок диму – ознака усталеної погоди.

⁹⁶ Зап. 8.10.2004 р. у с. Удрицьку Дубровицького р-ну Рівенської обл. від Сисуна Олексія Іларіоновича, 1923 р. народж.

⁹⁷ Зап. 2.04.2004 р. у с. Потаповичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гаврилова Володимира Івановича, 1925 р. народж.

⁹⁸ Зап. 8.10.2004 р. у с. Колках Дубровицького р-ну Рівенської обл. від Кутяш Серафими Федорівни, 1923 р. народж.

⁹⁹ Зап. 26.08.2003 р. у с. Хочиному Олевського р-ну Житомирської обл. від Шинкар Варвари Олександрівни, 1935 р. народж.

¹⁰⁰ Зап. 25.09.2003 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від переселенців зі с. Рудьок Чорнобильського р-ну Київської обл. Савенок Марії Йосипівни, 1930 р. народж., Жданович Євдокії Пилипівни, 1924 р. народж.

¹⁰¹ Зап. 10.10.2004 р. у с. Кам'янці Березнівського р-ну Рівенської обл. від Базелюк Степаниди Павлівни, 1918 р. народж.

З іншого боку, наявність хоча би маленького вітру і неоднорідна будова атмосфери від різної температури шарів і вогкості – ознака негоди¹⁰². Ці явища змушують дим відхилитися убік і навіть слатися низом, отже, такий напрям диму є ознакою наближення поганої погоди.

Значну кількість прикмет становлять ті з них, які дають змогу спостерігати за вогнем у печі, попелом, жаром, димом:

Попіл (скоро перегорить солома) збивається в грудки – мороз буде (с. Леніне Радомишльського р-ну Житомирської обл.)¹⁰³.

Як зимою жар у пичі скоро тухне, до буде одлига, а як часом буває, що він з маленької жаринкі дуже розгораїця всеї, до це на мороз” (с. Романівка Брусилівського р-ну Житомирської обл.)¹⁰⁴.

Жаріє (блищить жар. – *О. В.*), то на мороз, а як потухне зразу, то буде одлига¹⁰⁵.

Жар розгорається – буде погода¹⁰⁶.

Очевидно, що ці явища пов’язані зі станом атмосфери, більшим чи меншим насиченням повітря водяною парою, атмосферним тиском тощо, про що можуть слугувати перелічені раніше прикмети. Загалом такі прикмети можна назвати раціональними, позаяк вони підтверджуються подібними спостереженнями і в інших народів¹⁰⁷. Якщо тяга в печі значна, то це передбачає гарну погоду без опадів: “Гуде в пече на вїєстер”¹⁰⁸; “Коли дрова в печі горать та шумотить, то кажуть, що буде вітер” (с. Видибор Черняхівського р-ну Житомирської обл.)¹⁰⁹.

За наявності досить великої вологості повітря частинки диму та сажі, виконуючи роль ядер конденсації, вкриваються шаром вологи, у зв’язку з чим стають важчими, тим паче, що вологе повітря має меншу питому вагу, ніж сухе.

Як у хаті сажою чутно, запах такий, значить, буде дощ¹¹⁰.

¹⁰² *Жарков С.* Народні та наукові приміти про погоду. С. 71.

¹⁰³ НАФРФ ІМФЕ, ф. 1–7, спр. 722, арк. 72.

¹⁰⁴ Там само. Ф. 1–5, спр. 481, арк. 97.

¹⁰⁵ Зап. 9.07.2004 р. у с. Студениці Коростишівського р-ну Житомирської обл. від Онищенко Насті Макарівни, 1930 р. народж., Оверченко Ганни Макарівни, 1932 р. народж.

¹⁰⁶ Зап. 1.10.2004 р. у с. Пилиповичах Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. від Балюк Христини Онупріївни, 1913 р. народж.

¹⁰⁷ *Ермолов А.* Народная сельскохозяйственная мудрость... С. 333.

¹⁰⁸ Зап. 14.08.2003 р. у с. Феневичах Іванківського р-ну Київської обл. від Костюченко Євдокії Аврамівни, 1915 р. народж., Шевченко Ольги Антонівни, 1938 р. народж.

¹⁰⁹ НАФРФ ІМФЕ, ф. 1–7, спр. 722, арк. 109.

¹¹⁰ Зап. 25.09.2003 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від Кученко Ганни Тимофіївни, 1918 р. народж.

Сажа зимою опадає – буде одлига (с. Леніне Радомишльського р-ну Житомирської обл.)¹¹¹.

Саме вологість повітря заважає розпалити вогонь у печі, що також є прикметою дощу влітку чи відлиги взимку.

Дим як з-под комена йде, то друга погода буде¹¹².

Як не мона розпалить у пече, то на негоду¹¹³.

Значне місце в народних метеорологічних передбаченнях посідають спостереження за веселкою. Поява цього атмосферного явища на території всього Полісся свідчить про припинення опадів:

Веселиця появилась проти погоди¹¹⁴.

Як іде дощ да появітца веселка, до кажуть, що вже все, вже вісушує, вже не буде дощу¹¹⁵.

Як появитца радуга, що аж до землі падає, то ще дощ буде. А як така, що толика трошки, так розходитца, то нема дощу¹¹⁶.

Радуга стягає дощ. Вже не буде дощу¹¹⁷.

Проте метеорологи стверджують інше: поява веселки не має прогностичного значення, а лише свідчить про короточасність дощу¹¹⁸.

У народній метеорології є багато прикмет, підґрунтям для яких слугували спостереження за поведінкою тварин, птахів, комах. На тварин погода впливає постійно, що допомагає їм захищатися від негоди чи бурі – заздалегідь сховатися у норах чи безпечних місцях. Буває, що сама тварина не відчуває зміну погоди, але її відчують інші істоти – ті, якими вона живиться. Зміна поведінки цих

¹¹¹ НАФРФ ІМФЕ, ф. 1–7, спр. 722, арк. 72.

¹¹² Зап. 15.08.2003 р. у с. Жукині Вишгородського р-ну Київської обл. від Гриценко Лукери Йосипівни, 1927 р. народж.

¹¹³ Зап. 3.04.2004 р. у с. Старому Дорогині Народицького р-ну Житомирської обл. від Лаворчук Надії Іванівни, 1920 р. народж.

¹¹⁴ Зап. 14.08.2003 р. у с. Феневичах Іванківського р-ну Київської обл. від Костюченко Євдокії Аврамівни, 1915 р. народж., Шевченко Ольги Антонівни, 1938 р. народж.

¹¹⁵ Зап. 2.04.2004 р. у с. Потаповичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гайденко Марії Карпівни, 1916 р. народж., Медведчук Марії Іванівни, 1938 р. народж.

¹¹⁶ Зап. 10.10.2004 р. у с. Кам'янці Березнівського р-ну Рівенської обл. від Базелюк Степаниди Павлівни, 1918 р. народж.

¹¹⁷ Зап. 2.10.2004 р. у с. Синеві Гощанського р-ну Рівенської обл. від Мороз Устини Сильвестрівни, 1922 р. народж.

істот і визначає їхню поведінку. Певна річ, явища погоди впливають досить помітно на тварину – на її тіло, дихання тощо, у зв'язку з чим вона почувається не так, як завжди, тобто дискомфортно, що й зауважує людина. Спостерігаючи за поведінкою тварин у певний час, вона й передбачає погоду. Відповідних прикмет дуже багато, причому вони дуже подібні в різних народів, що значною мірою підтверджує їхню достовірність. Проте на певній території, залежно від природно-кліматичних особливостей, існують свої більш-менш оригінальні прикмети. Переважна більшість цих спостережень пов'язана зі свійськими тваринами, оскільки саме з ними людина “спілкувалася” більшу частину свого життя. Правда, після приручення чутливість свійських тварин до атмосферних процесів значно знизилася, притупилася. І все ж більшість прикмет-прогнозів, пов'язаних з домашніми тваринами, вірна і справедлива й досі.

Особливо велика кількість прикмет пов'язана з поведінкою пернатих, котрі є чутливими до метеорологічних змін. Принаймні відповідні прикмети побутували в багатьох народів. Одні з них подібні між собою, інші різняться, але всі вони свідчать про те, що птахи (як свійські, так і дикі) різними способами передбачають зміну погоди. Їх розгляд почнемо з найдоступніших для спостерігачів за свійськими птахами: за курми, гусьми, качками. Зокрема, прогнозуючи погоду, поліщуки спостерігали поведінку півнів, вслухалися в їхній спів:

Півень як на ноч співає, то на перемену погоди¹¹⁹.

Певень як стане співать, то наспіває хоч дощу, а хоч снегу¹²⁰.

Численними та розмаїтими є прикмети поведінки домашніх курей, на основі яких визначали майбутні дощ та негоду:

Курі кублятца у песку да ще й як трасетца, то буде дож, а як покублїлася, не страслася да пошла, то не буде дощу¹²¹.

Кури як чувствують, шо непогода буде, у кучу збиваютьця і щупаютьця дуже¹²².

¹¹⁸ Астапенко П. Д. Вопросы о погоде. С. 128.

¹¹⁹ Зап. 5.07.2003 р. у с. Тетерівському Іванківського р-ну Київської обл. від Харченко Антоніни Омелянівни, 1927 р. народж.

¹²⁰ Зап. 2.04.2004 р. у с. Потаповичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кравчук Усті Терешківни, 1913 р. народж.

¹²¹ Зап. 4.04.2004 р. у с. Левковичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковської Олександри Григорівни, 1921 р. народж.

¹²² Зап. 15.08.2003 р. у смт Димері Вишгородського р-ну Київської обл. від Куценко Галини Онуківни, 1924 р. народж.

Кури рано на сідало ідуг – буде погода, а як лязят до темное ночи, то буде дощ¹²³.

За поведінкою курей передбачали не лише наближення дощу, але і його тривалість:

Кури, як утекают, як стане дощ, то вон скоро перейде, а як ходят, то вон буде йти¹²⁴.

Як кури в дощ ходят і не ховаюця, буде негода довго (с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл.)¹²⁵.

Поліщуки пояснювали це так: кури відчують, що дощ скоро не закінчиться, тому не хочуть ховатися, а прагнуть досхочу наїстися. Напередодні вітру, метелиці поведінка курей буває така: “Як оце курка хвостом мете, то здоровий вітер буде”¹²⁶; “Курка хвостом мете, трепає, то буде ветьор, метелица”¹²⁷. Прикмети за гусьми та качками подібні між собою і різняться від прикмет за іншими домашніми птахами тим, що ці птахи водоплаваючі. По тому, як ці пернаті тримаються на воді, можна судити про погодні зміни: “Гусі, як маєця быть дощ, поринають, купаються”¹²⁸; “Гусі купаються у воді, то одлига буде”¹²⁹. Частіше гуси допомагають спрогнозувати наближення холодів: “Гусі голову ховають під крило і ноги під кріла – то вже на холодну погоду”¹³⁰. Подібна прикмета свідчить про поведінку качок: “Качка на холод на льоду сяде і голову сховає під крило”¹³¹. Якщо попередні метеорологічні спостереження характерні й для інших історико-етнографічних районів України¹³², то на території Полісся побутували й місцеві, особливі прикмети: “Гусі як пагода, до такіє маторниє, а як негода, дак ноги хавають”¹³³.

¹²³ Зап. 9.10.2004 р. у с. Немовичах Сарненського р-ну Рівенської обл. від Мельник Ганни Михайлівни, 1913 р. народж.

¹²⁴ Зап. 9.10.2004 р. у с. Немовичах Сарненського р-ну Рівенської обл. від Мички Олександри Михайлівни, 1926 р. народж.

¹²⁵ НАФРФ ІМФЕ, ф. 15–3, спр. 214, арк. 47.

¹²⁶ Зап. 18.06.2004 р. у с. Мар’янівці Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Коржун Оксани Максимівни, 1921 р. народж.

¹²⁷ Зап. 9.10.2004 р. у с. Немовичах Сарненського р-ну Рівенської обл. від Мельник Ганни Михайлівни, 1913 р. народж.

¹²⁸ Зап. 3.07.2003 р. у с. Ялцівці Малинського р-ну Житомирської обл. від Іваніченко Тетяни Михайлівни, 1914 р. народж.

¹²⁹ Зап. 3.10.2004 р. у с. Даничеві Корецького р-ну Рівенської обл. від Онишук Любові Іванівни, 1923 р. народж.

¹³⁰ Зап. 25.09.2003 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від переселенця зі с. Товстого Лісу Чорнобильського р-ну Київської обл. Глюзи Олексія Івановича, 1926 р. народж.

¹³¹ Зап. 2.10.2003 р. у с. Пашківці Макарівського р-ну Київської обл. від Павленко Насті Іванівни, 1928 р. народж., Павленка Степана Харитоновича, 1923 р. народж.

¹³² Болтарович З. Є., Скрипник Г. А. Традиційні народні знання... С. 346; Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. С. 463.

¹³³ Зап. 25.09.2003 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від переселенців зі с. Рудьок Чорнобильського р-ну Київської обл. Савенок Марії Йосипівни, 1930 р. народж., Жданович Євдокії Пилипівни, 1924 р. народж.

Об'єктами метеорологічних спостережень є також представники дикої природи. Зокрема, ворони, галки, граки, яких українці Полісся називають одним словом “вороньне”, поводяться майже однаково в передбаченні погоди:

Ворони вельмі крачуть – на дощ¹³⁴.

Ворона як сидить і киркає – то на дощ¹³⁵.

Ворони сильно крякають і низько літають, так само як ластівки, – то буде дощ¹³⁶.

Ворони як чують, що дощ буде, то прилетять і падають на землю, і кружляють, і кружляють табунами¹³⁷.

Як ворони летят з сходу на захід, то не буде дощу, а як летят із заходу да туди, то буде дощ¹³⁸.

Багато метеорологічних спостережень пов'язано з горобцями (особливо в росіян та українців), котрі віщують негоду, вітри, метелицю, холод:

Горобчікі, ціє коноплянікі, на негоду так у калюжі купаютьца, а на погоду – то у песку¹³⁹.

Горобці ховаються у снопи на мороз¹⁴⁰.

Горобці лахматятця і щебечуть на дощ¹⁴¹.

Як у мороз гороб'ї посядуть на дерево і щебечут – буде одлига, а літом – негода (с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл.)¹⁴².

¹³⁴ Зап. 26.08.2003 р. у с. Хочиному Олевського р-ну Житомирської обл. від Шинкар Варвари Олександрівни, 1935 р. народж.

¹³⁵ Зап. 5.07.2003 р. у с. Тетерівському Іванківського р-ну Київської обл. від Харченко Антоніни Омелянівни, 1927 р. народж.

¹³⁶ Зап. 1.08.2003 р. у с. Мироцькому Києво-Святошинського р-ну Київської обл. від Кравченка Миколи Івановича, 1938 р. народж.

¹³⁷ Зап. 2.10.2003 р. у с. Пашківці Макарівського р-ну Київської обл. від Павленко Насті Іванівни, 1928 р. народж., Павленка Степана Харитоновича, 1923 р. народж.

¹³⁸ Зап. 9.10.2004 р. у с. Немовичах Сарненського р-ну Рівенської обл. від Мельник Ганни Михайлівни, 1913 р. народж.

¹³⁹ Зап. 4.04.2004 р. у с. Левковичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковської Марії Яківни, 1921 р. народж.

¹⁴⁰ Зап. 2.10.2004 р. у с. Синеві Гощанського р-ну Рівенської обл. від Машталяр Ярини Іванівни, 1916 р. народж.

¹⁴¹ Зап. 2.08.2003 р. у с. Білогородці Києво-Святошинського р-ну Київської обл. від Федоренко Галини Петрівни, 1926 р. народж.

¹⁴² НАФРФ ІМФЕ, ф. 15–3, спр. 214, арк. 45.

Поліщуки спостерігають також за іншими дикими пернатими, але цих свідчень зафіксовано нами значно менше:

Як гуліваха кричить, то дощ буде обов'язково¹⁴³.

Сороки скрекочут на дощ¹⁴⁴.

Якщо зозуля кує, значить, буде гарна погода¹⁴⁵.

Як починають літати в садку снігірі – буде сніг (с. Бехи Коростенського р-ну)¹⁴⁶.

Посьмітюха кричить – на сніг (с. Романівка Брусилівського р-ну Житомирської обл.)¹⁴⁷.

Нині майже не збереглися прикмети, які передбачають погоду за поведінкою лелеки. Проте ще у 1920-х роках, як свідчать архівні матеріали, що стосуються с. Бехів Коростенського району, такі прикмети були досить поширені: “Як бусел несе солому на гніздо – буде дощ, а як ломаку – погода. Як бусли кликочут – буде дощ. Як бусли в дощ стоять, поспускавши голови, – довго буде негода. Як бусел до схід сонця що-небудь у дзьобі несе – буде дощ”¹⁴⁸. Прогноз погоди за буслами й досі побутує переважно на Рівенщині:

Бузько носіт віше (сіно. – *О. В.*) на дощ, а як погода, то ломаку¹⁴⁹.

Як біле пір'я у бузька таке сіре, грязновате, то теже на дощ¹⁵⁰.

Єслі бузько стоїть на адной назє, до на негодь¹⁵¹.

Синоптичні здібності птахів почали вивчати недавно. Зоологи пояснюють зміну поведінки пернатих особливостями будови їхніх кісток та пір'я. Зміна

¹⁴³ Зап. 1.08.2003 р. у с. Мироцькому Києво-Святошинського р-ну Київської обл. від Кравченка Миколи Івановича, 1938 р. народж.

¹⁴⁴ Зап. 3.04.2004 р. у с. Старому Дорогині Народицького р-ну Житомирської обл. від Невмержицької Надії Адамівни, 1925 р. народж.

¹⁴⁵ Зап. 19.06.2004 р. у с. Андріївці Черняхівського р-ну Житомирської обл. від Киршичука Андрія Петровича, 1942 р. народж.

¹⁴⁶ НАФРФ ІМФЕ, ф. 15–3, спр. 214, арк. 46.

¹⁴⁷ Там само. Ф. 1–5, спр. 481, арк. 97.

¹⁴⁸ Там само. Ф. 15–3, спр. 214, арк. 45–47.

¹⁴⁹ Зап. 8.10.2004 р. у с. Колках Дубровицького р-ну Рівенської обл. від Кутяш Серафими Федорівни, 1923 р. народж.

¹⁵⁰ Зап. 3.10.2004 р. у с. Даничеві Корецького р-ну Рівенської обл. від Онищук Любові Іванівни, 1923 р. народж.

¹⁵¹ Зап. 13.08.2006 р. у с. Блажовому Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Пацкевич Параски Василівни, 1931 р. народж.

атмосферного тиску спричиняє своєрідне подразнення спеціальних барорецепторів, закладених у різних частинах тіла птахів, що відтак призводить до зміни поведінки пернатих¹⁵².

Багато прикмет пов'язано з поведінкою спритних ластівок. Найвідоміші з них такі:

Ластовкі розшурпание такіє: то тут сядают, то полетіли туди. То це вже буде дощ¹⁵³.

На гарну погоду ластовки шнуром посядуть¹⁵⁴.

Водночас автохтони Середнього Полісся зазначають: “Ластівки на дощ летають низько. Шнурують стуль – туди, стуль – туди”¹⁵⁵. Однак, це явище пов'язане не стільки зі самими ластівками, як з тими комахами, якими вони харчуються. Напередодні дощу повітря стає вологим, у зв'язку з чим комахи не можуть підніматися високо в повітрі, а літають низько (майже над самою землею), де і ловлять їх ластівки. Проте інколи ці птахи можуть ввести нас в оману. Трапляється це переважно в суху погоду, коли вони літають низько над землею між хлівами та іншими господарськими будівлями або неподалік від череди корів. Саме тут збирається багато комах, котрі і стають здобиччю ластівок. Отже, у такому разі не доцільно покладатися на ластівок як надійних провісників зміни погоди¹⁵⁶.

Окрім пернатих об'єктами метеорологічних спостережень поліщуків були також тварини. З усіх свійських тварин кішка є, мабуть, найчутливішою до зміни погоди (до вітру, холоду тощо). Крім того, у багатьох народів планети Земля вона наділена магічними властивостями; спостерігаючи за її поведінкою, передбачали прихід гостей, несподівану хворобу чи нещастя. Для нас же найбільше зацікавлення становлять метеорологічні “здібності” цієї тварини. Наділена високоякісними природними термометричними властивостями, кішка здавна зажила слави як добра помічниця у визначенні погодних змін. За її поведінкою можна дізнатися про наближення холоду, дощу, снігу, вітру:

Кот вістубітца на полу, лягає у холодне місто – буде тепло¹⁵⁷.

¹⁵² Литинецький І. Барометры природы. Москва, 1982. С. 54.

¹⁵³ Зап. 2.07.2003 р. у с. Йосипівці Малинського р-ну Житомирської обл. від Марчук Єви Костянтинівни, 1926 р. народж.

¹⁵⁴ Зап. 5.07.2003 р. у смт Пісківці Бородянського р-ну Київської обл. від Панчик Павлини Іванівни, 1914 р. народж.

¹⁵⁵ Зап. 14.08.2003 р. у с. Красятчиха Поліського р-ну Київської обл. від Мельниченко Ганни Дмитрівни, 1925 р. народж.

¹⁵⁶ Литинецький І. Барометры природы. С. 46.

¹⁵⁷ Зап. 26.08.2003 р. у с. Хочиному Олевського р-ну Житомирської обл. від Шинкар Варвари Олександрівни, 1935 р. народж.

Кот ляже да оббандеритця, да спїт – на дощ¹⁵⁸.

Кїт качаїця, або драпаєця лапами на нїжку стола, або на яке дерево – на вітер, а зимою – на завїрюху (с. Романівка Брусилівського р-ну Житомирської обл.)¹⁵⁹.

Вже буде ветьор, як качаєця кот¹⁶⁰.

Учені провели експеримент і з'ясували, що положення кішки під час сну залежить від температури повітря: “Кот як у клубочок скрутитця, то буде холодно, а як віпрамляєця, то буде тепло”¹⁶¹; “Кот лягає калачіком на холод”¹⁶². Якщо в кімнаті холодно, то кішка згортається клубочком. Під час потепління вона трохи видовжується, і тоді її тіло утворює дугу приблизно на 270 градусів, ще тепліше – її тіло випростується до напівкола, у спеку – витягається по прямій лінії. Отже, чутливі терморцептори і, напевно, інші, наразі не виявлені, біомеханізми домашніх кішок дозволяють їм уловлювати зміни погоди, складати прогнози, які ми визначаємо за їх поведінкою¹⁶³.

За поведінкою собак також можна судити про те, якою буде майбутня погода, хоча ці домашні тварини відзначаються меншою чутливістю, ніж кішки. Однак у 20-х роках ХХ ст. поліщуки стверджували: “Коли літом собака пасеться, то буде дощ того самого дня” (с. Селянщина Черняхівського р-ну Житомирської обл.)¹⁶⁴. І все ж, ця народна прикмета позначена ірраціоналізмом, позаяк не має під собою ніякого наукового пояснення. Саме тому нині подібної прикмети поліщуки вже не пам'ятають. Інші ж прикмети можна пояснити наявністю певних метеорологічних здібностей собаки. Польові та архівні матеріали дають підставу провести паралелі між поведінкою різних свійських тварин і птахів. Скажімо, собака теж качається (як і кіт), носить соломку собі на кубло (як і свиня), крутить хвостом (як і курка) тощо:

Собака качаєця зимою на метелицю, а летом – до на дощ¹⁶⁵.

¹⁵⁸ Зап. 31.07.2003 р. у с. Плесецькому Васильківського р-ну Київської обл. від переселенки зі с. Варович Поліського р-ну Київської обл. Фещенко Марії Євстратівни, 1921 р. народж.

¹⁵⁹ НАФРФ ІМФЕ, ф. 1–5, спр. 481, арк. 97.

¹⁶⁰ Зап. 10.10.2004 р. у с. Бистричах Березнівського р-ну Рівенської обл. від Столярчук Домки Йовівни, 1926 р. народж.

¹⁶¹ Зап. 9.10.2004 р. у с. Немовичах Сарненського р-ну Рівенської обл. від Мички Олександри Михайлівни, 1926 р. народж.

¹⁶² Зап. 4.04.2004 р. у с. Левковичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковської Олександри Григорівни, 1921 р. народж.

¹⁶³ Литинецький І. Барометри природи. С. 75–76.

¹⁶⁴ НАФРФ ІМФЕ, ф. 1д–4, спр. 481, арк. 58.

¹⁶⁵ Зап. 1.07.2003 р. у с. Барвінках Малинського р-ну Житомирської обл. від Шпакович Марини Костянтинівни, 1925 р. народж.

Як собака качається і на який бік голову повертає, то буде з тої сторони бура, песок буде мести, буде хуртовина¹⁶⁶.

Сабака як холадна із будкі не вілазіть¹⁶⁷.

Собака несе у нару себе сена, то вже захававса, так знай, шо вже буде мароз¹⁶⁸.

Собака хвостом крутить на в'єтер¹⁶⁹.

Подібними метеорологічними властивостями, але трохи меншою мірою, володіють й інші свійські ссавці. Так, велика рогата худоба, яка проводить більшу частину літнього сезону на пасовищі, теж чутлива до погодних змін:

Як має быть дощ, то корова махає хвостом і на спину його кладе¹⁷⁰.

Корова хвоста калачом зробить – на негоду¹⁷¹.

На дощ корови погано ходет, перед дощем грають, бегають, не хочуть пастиць¹⁷².

Корові ревіло роблять: ревуть да порутца – на дощ¹⁷³.

Якщо мають быть дощі, то корови сільно не хочуть іти з паші¹⁷⁴.

Народні спостереження підмітили й деякі інші (другорядні) ознаки зміни атмосферного тиску, які опосередковано пов'язані з коровами. Зокрема, існують погодні прикмети стосовно того, які удої молока можна отримати від цієї тварини, або як скисає саме молоко:

¹⁶⁶ Зап. 5.06.2004 р. у с. Вишевичях Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Сташенко Ольги Максимівни, 1923 р. народж.

¹⁶⁷ Зап. 25.09.2003 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від переселенців зі с. Рудьок Чорнобильського р-ну Київської обл. Савенок Марії Йосипівни, 1930 р. народж., Жданович Євдокії Пилипівни, 1924 р. народж.

¹⁶⁸ Зап. 8.10.2004 р. у с. Колках Дубровицького р-ну Рівенської обл. від Кутяш Серафими Федорівни, 1923 р. народж.

¹⁶⁹ Зап. 2.07.2003 р. у с. Йосипівці Малинського р-ну Житомирської обл. від Марчук Єви Костянтинівни, 1926 р. народж.

¹⁷⁰ Зап. 3.04.2004 р. у с. Старому Дорогині Народицького р-ну Житомирської обл. від Невмержицької Надії Адамівни, 1925 р. народж.

¹⁷¹ Зап. 1.10.2004 р. у с. Пилиповичах Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. від Бондарчук Віри Тодосіївни, 1921 р. народж.

¹⁷² Зап. 25.09.2003 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від переселенця зі с. Товстого Лісу Чорнобильського р-ну Київської обл. Глюзи Олексія Івановича, 1926 р. народж.

¹⁷³ Зап. 9.10.2004 р. у с. Ремчицях Сарненського р-ну Рівенської обл. від Сілки Катерини Данилівни, 1918 р. народж.

¹⁷⁴ Зап. 12.08.2006 р. у с. Борщівці Костопільського р-ну Рівенської обл. від Гнатюк Ольги Євтухівни, 1932 р. народж.

Корова молоко зменшує або зовсім не оддасть – на дощ¹⁷⁵.

Як молоко дуже п'єниться, то буде переміна погоди – на дощ¹⁷⁶.

Ці явища пов'язані з тим, що з пониженням атмосферного тиску газу легше відділяються у вигляді бульбашок від рідини¹⁷⁷.

Досить мало метеорологічних прикмет пов'язано зі свійськими свинями, причому здебільшого вони стосуються передбачень холоду:

Як свиня барлога себе стріть – холодно буде¹⁷⁸.

Свиня, як холод, то у барліг шиється, заривається у соломі¹⁷⁹.

Зовсім незначну групу прикмет становлять спостереження за поведінкою коней. Скажімо, ще на початку ХХ ст. один із російських дослідників зазначив, що прикмет за кіньми існує небагато – можливо, ця тварина менш чутлива до атмосферних впливів, або її перебування у закритій конюшні не сприяє тому¹⁸⁰. Нині таких прикмет побутує зовсім мало, що можна пояснити однією причиною: у роки більшовицького владарювання коней не утримували в підсобних господарствах, отже, і селяни не мали можливості спостерігати за їхньою поведінкою. Брак відповідних відомостей про коней як прогностиків погоди частково компенсують архівні матеріали 1920-х років та спорадичні сучасні польові джерела:

Коні хропуть на негоду, пирхають на дощ (Коростенський р-н Житомирської обл.)¹⁸¹.

Млявій конь робітца перед дощем, на погоду на сиру¹⁸².

Як коні часто кришуть, до буде дощ (с. Романівка Брусилівського р-ну Житомирської обл.)¹⁸³.

¹⁷⁵ Зап. 14.08.2003 р. у с. Красятчихах Поліського р-ну Київської обл. від Аврамчук Катерини Григорівни, 1925 р. народж.

¹⁷⁶ Зап. 10.10.2004 р. у с. Кам'янці Березнівського р-ну Рівенської обл. від Базелюк Степаниди Павлівни, 1918 р. народж.

¹⁷⁷ Гальцов А. П. Наука о погоде... С. 37.

¹⁷⁸ Зап. 31.07.2003 р. у с. Плесецькому Васильківського р-ну Київської обл. від переселенки зі с. Варович Поліського р-ну Київської обл. Фещенко Марії Євстратівни, 1921 р. народж.

¹⁷⁹ Зап. 7.07.2004 р. у с. Осівцях Брусилівського р-ну Житомирської обл. від Чередніченко Ганни Сергіївни, 1936 р. народж.

¹⁸⁰ Ермолов А. Народная сельскохозяйственная мудрость... С. 46.

¹⁸¹ НАФРФ ІМФЕ, ф. 1–5, спр. 481, арк. 2.

¹⁸² Зап. 25.09.2003 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від переселенця зі с. Товстого Лісу Чорнобильського р-ну Київської обл. Глюзи Олексія Івановича, 1926 р. народж.

¹⁸³ НАФРФ ІМФЕ, ф. 1–5, спр. 481, арк. 97.

Поведінка мишей, якщо за ними уважно стежити, також може слугувати основою для передбачення метеорологічних змін. Зокрема, напередодні похолодання польові миші наближаються до житла: “Як миши у хату втекають, то холодно буде”¹⁸⁴. Якщо ж дрібні гризуни мостять кубла на горбах, на траві, то це може прогнозувати мокру погоду. “Кроти кротять по долині, лізуть вони на долину, знайте, що буде сухо. А як вони, така мокреча, лезуть наверх, до це буде мокро”¹⁸⁵. Подібно поводяться й інші живі істоти: комахи, земноводні тощо:

Якщо буде велика злива, то черепахи мостяться на пагорбах, щоб їх не затопило¹⁸⁶.

Якщо мурашки робить муравейнікі на траві, ето знай, шо буде мокро, а еслі на землі, то буде сухо¹⁸⁷.

Надійними синоптиками зарекомендували себе бджоли, котрі мають чудовий зоровий апарат, винятковий нюх, наділені різноманітними механорецепторами, які сприймають вологу, температуру тощо. Словом, бджоли миттєво реагують на погодні зміни. Напевне, зазначені тварини володіють й іншими біологічними показниками, які тонко реагують на різноманітні зміни, що відбуваються в атмосфері. Однак нині метеорологічні спостереження за бджолами також збереглися погано, позаяк протягом останнього часу значно зменшилася кількість пасічників-старожилів, а молоді бджолярі мало уваги надають цьому напрямку спостережень.

Пчоли на хмурну погоду не так ідуть у поле¹⁸⁸.

Як має бути дощ, то пчоли з улля не полетять, будуть в уллі сидеть¹⁸⁹.

Бджоли як жужжать крепко, до то на вітер, на дощ¹⁹⁰.

¹⁸⁴ Зап. 8.10.2004 р. у с. Удрицьку Дубровицького р-ну Рівенської обл. від Кота Парфена Денисовича, 1920 р. народж.

¹⁸⁵ Зап. 18.06.2004 р. у с. Заньках Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Барвінської Олександри Вікторівни, 1928 р. народж.

¹⁸⁶ Зап. 12.08.2006 р. у с. Борщівці Костопільського р-ну Рівенської обл. від Гнатюк Ольги Свтухівни, 1932 р. народж.

¹⁸⁷ Зап. 13.08.2006 р. у с. Блажовому Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Пацкевич Параски Василівни, 1931 р. народж.

¹⁸⁸ Зап. 25.09.2003 р. у с. Липівці Макарівського р-ну Київської обл. від переселенця зі с. Товстого Лісу Чорнобильського р-ну Київської обл. Глюзи Олексія Івановича, 1926 р. народж.

¹⁸⁹ Зап. 13.08.2006 р. у с. Блажовому Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Пацкевич Параски Василівни, 1931 р. народж.

¹⁹⁰ Зап. 18.06.2004 р. у с. Заньках Радомишльського р-ну Житомирської обл. від Барвінської Олександри Вікторівни, 1928 р. народж.

Значно більше прикмет, пов'язаних із поведінкою бджіл, зберігається серед архівних етнографічних записів. “Як пчоли в дощ вилітають на взяток – буде хутка погода. Пчоли як летят с поля прі ясной погоді, а в поле ні – буде гроза, або великий дощ” (с. Беги Коростенського р-ну)¹⁹¹.

Зі світом комах (мухи, оси, оводи, комарі, мошки та ін.) також тісно пов'язані різні метеорологічні передбачення населення Середнього Полісся. Зокрема, спостерігаючи за мухами, тутешні автохтони прагнуть дізнатися про наближення холодів та дощів:

Мухи у хату ховаютця, бо холод чують¹⁹².

Мухі поховаютця, як дощ іде, а як перестане, то вилітають¹⁹³.

Як муха дзижчить і б'єцьця об стелю, або об сціну, або об вікно, до це на дощ (с. Романівка Брусилівського р-ну)¹⁹⁴.

Комарі та мошки ведуть себе подібно до мух. Комарі передбачають ясну, теплу погоду, а напередодні негоди вони ховаються: “Комаре ховаютця у хату, то буде негодь. Зімою комар появітця у хаті, то буде снєг”¹⁹⁵. Аналогічно поводяться і мурахи, які ховаються напередодні негоди, а в суху погоду відкривають мурашник. “Як мається будь дощ, то мурашки ховаються, а як не буде дощу, то вони вилазять”¹⁹⁶.

До найкомпетентніших і перевічених природних погодних барометрів належать жаби:

Є така жабка, шо скрегече, то кажуть, шо буде дощ¹⁹⁷.

Коли жаби кажуть “Ква”, то буде моква¹⁹⁸.

¹⁹¹ НАФРФ ІМФЕ, ф. 15–3, спр. 214, арк. 47.

¹⁹² Зап. 14.08.2003 р. у с. Красятчих Поліського р-ну Київської обл. від Мельниченко Ганни Дмитрівни, 1925 р. народж.

¹⁹³ Зап. 3.04.2004 р. у с. Старому Дорогині Народицького р-ну Житомирської обл. від Невмержицької Надії Адамівни, 1925 р. народж.

¹⁹⁴ НАФРФ ІМФЕ, ф. 1–5, спр. 481, арк. 97.

¹⁹⁵ Зап. 3.04.2004 р. у с. Старому Дорогині Народицького р-ну Житомирської обл. від Лаворчук Надії Іванівни, 1920 р. народж.

¹⁹⁶ Зап. 2.10.2004 р. у с. Сторожеві Корецького р-ну Рівенської обл. від Третячук Марії Трохимівни, 1931 р. народж.

¹⁹⁷ Зап. 8.10.2004 р. у с. Удрицьку Дубровицького р-ну Рівенської обл. від Сисуна Олексія Іларіоновича, 1923 р. народж.

¹⁹⁸ Зап. 16.09.2006 р. у с. Білоторовичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Омельченко Ганни Леонтіївни, 1923 р. народж.

У процесі еволюційного розвитку у цих земноводних виробилася здатність дихати не лише легенями, а й шкірою. Коли жаба на суші, то її шкіра стає вологою, позаяк вона має багато особливих залоз, що виробляють слизь. Якщо погода сонячна і повітря сухе, то шкіра в жаби зневоднюється, висихає, і це їй шкодить. Тому в суху погоду жаби відсиджуються у воді, а коли повітря стає вологим, що буває напередодні дощу, то зневоднення жабам не загрожує, і вони вилазять із води¹⁹⁹.

Стосовно дощових черв'яків, то всі пов'язані з ними прикмети майже однакові за змістом: “Чер'як як вілазить, значить, дощ буде”²⁰⁰; “Чер'яки наточавають землі на стежках, то буде дощ”²⁰¹. Загалом наведені та інші прикмети передбачають дощ, принаймні засвідчують значну вологість ґрунту. Під час збільшення вологості ґрунту черв'яки перебувають у його верхніх шарах, а в суху погоду навпаки – заглиблюються.

По-різному реагують на зміну погоди також рослини, стан яких безпосередньо залежить від погодних і кліматичних умов – тепла, вологості, сонячного світла тощо. Тому рослини постійно і досить часто наочно для кожного спостерігача відчувають на собі впливи цих умов. У процесі тривалого пристосування до них у рослин виробилися різноманітні захисні реакції на несприятливі для них метеорологічні фактори, за якими люди передбачають погодні зміни. Біологи встановили, що не менше 400 видів рослин можуть виступати в ролі живих метеорологів²⁰². Одні з них напередодні дощу закривають квіти, щоб захистити пилок і зменшити тепловіддачу, інші за наявності вологого повітря скорочують випаровування, ще інші “плачуть” краплинками соку. Є серед рослин і такі, що змінюють форму і положення свого листя: відгинають його у бік, розкручують чи випрямляють. Усі ці типи поведінки рослин були підмічені народом і постійно застосовувалися для прогнозування погоди.

У рослинах, як і в усіх інших живих організмах, багато води – до 80–90%. Частину води рослини зберігають для себе, а іншу, яка слугує лише переносником поживних речовин, випаровують через листки. Останній процес відбувається неоднаково: чим сухіше повітря, тим більшим є випаровування. Слабко випаровуючись, вода починає виділятися у вигляді крапель, які стікають з листків. Усе це відбувається напередодні дощу, адже тоді вологість повітря збільшується, тобто зменшується випаровування²⁰³. Скажімо, поліщуки помітили, що напередодні дощу неодмінно “плаче” верба, а в с. Пашківці Макарівського району – навіть береза та виноград.

¹⁹⁹ Литинецький І. Барометры природы. С. 57–58.

²⁰⁰ Зап. 2.04.2004 р. у с. Потаповичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гаврилова Володимира Івановича, 1925 р. народж.

²⁰¹ Зап. 8.10.2004 р. у с. Удрицьку Дубровицького р-ну Рівенської обл. від Сисуна Олексія Іларіоновича, 1923 р. народж.

²⁰² Заянчковский И. Ф. Живые барометры. Москва, 1987. С. 4.

²⁰³ Литинецький І. Барометры природы. С. 119.

Під час циклону вітри зазвичай сильніші, ніж за антициклону. Тому наближення циклону позначається на посиленні вітру, що слугує однією з ознак наближення погіршення погоди. Це саме засвідчують численні прикмети, які побутують у північних районах сучасної України.

Лес без ветру шумить на негоду, на дощ²⁰⁴.

У одного дядька на квартирі був. Була чіста морозна погода і шуміла сосна. Він каже мені: “Буде сніг”²⁰⁵.

Цілком обґрунтованими можна вважати прикмети про закривання квітів напередодні дощу. Нині майже в кожному поліському населеному пункті такими природними барометрами вважаються тюльпани, подекуди – інші квіти: незабудки (с. Красятичі Поліського р-ну Київської обл.), “тарелочки” (с.мт Димер Вишгородського р-ну Київської обл.), кульбаби (с. Заньки Радомишльського р-ну Житомирської обл.), “кручание паниче” (с. Вишевичі Радомишльського р-ну Житомирської обл.).

Вивченням впливу погоди на організм людини займається біометеорологія як наука. До кола її завдань належать виявлення впливу на організм не лише температури, вологості й тиску повітря, а й таких факторів, як сонячна радіація і сонячна активність, атмосферна електрична іонізація повітря, дія космічних променів, радіоактивність та багато ін. За своїм самопочуттям поліщуки прагнуть дізнатися, якою буде погода протягом найближчих днів:

Ломить кості, ломить ноги (хто боліє, а хто дужий, здоровий, то не відчуває) – це буде дощ²⁰⁶.

Буде негода, як гігоче (свербить. – О. В.) в ушах²⁰⁷.

Дощ буде, бо сон вельмо забирає²⁰⁸.

Найбільша кількість сильних метеореакцій у людей із серцево-судинними захворюваннями реєструється під час різкого падіння атмосферного тиску з

²⁰⁴ Зап. 14.08.2003 р. у с. Феневичах Іванківського р-ну Київської обл. від Костюченко Євдокії Аврамівни, 1915 р. народж., Шевченко Ольги Антонівни, 1938 р. народж.

²⁰⁵ Зап. 8.10.2004 р. у с. Удрицьку Дубровицького р-ну Рівенської обл. від Сисуна Олексія Іларіоновича, 1923 р. народж.

²⁰⁶ Зап. 2.10.2003 р. у с. Пашківці Макарівського р-ну Київської обл. від Голубенко Галини Омелянівни, 1936 р. народж.

²⁰⁷ Зап. 13.08.2006 р. у с. Кисоричах Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Сич Федори Йосипівни, 1928 р. народж.

²⁰⁸ Зап. 3.10.2004 р. у с. Даничеві Корецького р-ну Рівенської обл. від Онишук Любові Іванівни, 1923 р. народж.

одночасним збільшенням вологості повітря до 80% і більше²⁰⁹. Люди вловлюють коливання атмосферного тиску також напередодні зміни погоди і можуть почуватися по-різному, особливо ослаблені і хворі, зокрема ті, котрі потерпають від ревматизму, подагри, серцево-судинних та інших недуг, а також від наслідків поранень і переломів кісток. Під час погоди їх супроводжують слабкість, сонливість, головний біль. У тих осіб, котрі мають серцево-судинні захворювання, виникають перебої у діяльності серця. Тоді ж у багатьох людей посилюються болі в суглобах, кістках, м'язах²¹⁰.

Порівняння короткотермінових народних погодних прикмет з даними сучасної метеорології виявляє специфічні особливості традиційної метеорології. Зокрема, у ній відсутній точний кількісний та якісний опис того чи іншого природного явища (колір неба, форма хмар, ступінь вологості солі чи тютюну тощо визначаються неточно). Часто подібні явища передбачають зовсім протилежні процеси в атмосфері (поява молодого Місяця ріжками догори чи донизу). Ці особливості, як і недостатність окремих поодиноких спостережень (сама лише волога сіль не може слугувати гарантією того, що неодмінно піде дощ), об'єктивно потребують використання якомога більшої кількості неінструментальних спостережень для передбачення погоди. З погляду фахівців-природознавців, вивчення народної метеорології сприяє поповненню масиву емпіричних даних про природні явища, що безпосередньо пов'язано з виявленням взаємозв'язків у природі. Так, на думку біологів, значна кількість тварин і рослин може виступати в ролі індикаторів погодних змін.

Короткотермінові прикмети на території Середнього Полісся відзначаються певною однорідністю з деякими незначними відмінностями в певних районах. Сучасні свідчення і ті етнографічні матеріали, які були записані в 20-х роках ХХ ст., майже ідентичні, що свідчить про стійкість традиційних метеорологічних знань. Певне зменшення сучасного етнопрогнозування можна пояснити тим, що нині їх активно витісняють наукові методи передбачення погоди. Однак і перевірені часом народні прикмети продовжують побутовувати в поліських селах.

²⁰⁹ Дмитриев А. А., Ягодинский В. Н. Москвичу о погоде. Ленинград, 1984. С. 91.

²¹⁰ Заянчковский И. Ф. Живые барометры. С. 19.

**GENERAL AND REGIONAL CHARACTERISTICS OF
SHORT-TERM METEOROLOGICAL KNOWLEDGE
UKRAINIANS OF THE MIDDLE POLISSIA**

Oleksandr VASIANOVYCH

M. Rylsky Institute for Art Studies, Folkloristic and Ethnology of the National Academy
of Sciences of Ukraine, Department of Ethnology

The article describes the regional specificity of meteorological knowledge and ideas of the Ukrainian's of the Middle Polissia. In particular, the author considered the short-term signs (forecasting of rainfall, temperature changes, wind direction, etc. within the nearest time) after heavenly bodies, atmospheric phenomenon, behavior of birds, animals, insects, plants, etc. The basis for the work served ethnographic field materials, which researcher collected during the years 2000–2006 on the territory of Chernihiv, Kyiv, Zhytomyr and Rivne regions.

Keywords: ethnology, Ukraine, Middle Polissia, folk meteorology, short-term sings.

**ОБЩАЯ И РЕГИОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
КРАТКОСРОЧНЫХ МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ
УКРАИНЦЕВ СРЕДНЕГО ПОЛЕСЬЯ**

Александр ВАСЯНОВИЧ

Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Ф. Рильского НАН
Украины, отдел этнографии

В статье речь идет о региональной специфике метеорологических знаний и представлений украинцев Среднего Полесья. В частности, автор рассматривает краткосрочные погодные приметы (прогнозирование количества осадков, изменение температуры, направления ветра и прочее в ближайшее время) за небесными светилами, атмосферными явлениями, поведением птиц, животных, насекомых, растительности и др. Основанием работы послужили полевые этнографические материалы, собранные исследователем у 2000–2006 годах на территории Черниговской, Киевской, Житомирской и Ровенской областей.

Ключевые слова: этнология, Украина, Среднее Полесье, народная метеорология, краткосрочные приметы.

Стаття надійшла до редколегії 2.04.2007

Прийнято до друку 20.12.2007